

Atif Khalil. *Repentance and the Return to God: Tawba in Early Sufism*. Albany: SUNY Press, 2018. xii + 260 sayfa. ISBN: 9781438469119.

*Abdullah Taha Orhan**

Son yıllarda tasavvufun teşekkül sürecine dair literatüre önemli eserler eklenmeye devam ediyor. 2016'da Feryal Salem'in *The Emergence of Early Sufi Piety and Sunni Scholasticism: 'Abdallāh b. al-Mubārak and the Formation of Sunni Identity in the Second Islamic Century*, 2017'de Hacı Bayram Başer'in *Şeriat ve Hakikat: Tasavvufun Teşekkül Süreci* ve 2018'de bu değerlendirmenin konusu olan Atif Khalil'in *Repentance and the Return to God: Tawba in Early Sufism* adlı çalışması bu literatüre yapılan katkılarının önde gelenleri arasında yerlerini aldılar. Salem'in çalışması Abdullah İbnü'l-Mübârek (ö. 181/797) ve zühd kavramı üzerinden tasavvufun Sünnî bir ilim olarak teşekkülünü ele alırken, Başer'in çalışması tasavvufun bir fıkıh-ı bâtın olarak kendine diğer İslam ilimlerinin arasında nasıl meşruiyet kazandığını daha genel kavramsal analizlerle ortaya koyuyor.¹ Khalil'in çalışması ise tek fakat merkezî bir kavrama, *tevbeye* odaklanan bir teşekkül dönemi okuması.

Genç bir akademisyen olan Khalil'in ilgileri çoğunlukla tasavvufun erken dönemi üzerinde yoğunlaşıyor. Bu eser de onun, döneme dair bütüncül okumalarının bir muhassalası niteliğinde. Eser *tevbe* kavramının erken dönemde sūfilerce nasıl alımlandığını araştırıyor. Bu tarz kavram çalışmalarına tasavvuf araştırmalarında, özellikle de erken döneme dair çalışmalarda ihtiyaç oldukça fazla. Haller ve makamlara dair makro düzeyde bütüncül çalışmalara ihtiyaç olduğu gibi, her bir hal ve makama odaklanan müstakil, mikro çalışmalara da ihtiyaç var. Zira ta-

* Araştırma Görevlisi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.
İletişim: abdullahtaha@gmail.com.

1 Feryal Salem, *The Emergence of Early Sufi Piety and Sunni Scholasticism: 'Abdallāh b. al-Mubārak and the Formation of Sunni Identity in the Second Islamic Century* (Leiden: Brill, 2016); Hacı Bayram Başer, *Şeriat ve Hakikat: Tasavvufun Teşekkül Süreci* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017).

savvufun teşekkül süreci ancak bu kavramların haritası belirginleştiğinde daha net bir şekilde anlaşılabilir hale gelmiş olacak.²

Elimizde, dörtte biri son nottan oluşan ustalık işi bir eser var. 260 sayfalık metinde 60 sayfalık son notun yanı sıra 16 sayfalık dopdolu bir kaynakça bulunuyor. Eser sadece kaynak kullanımını açısından dahi takdiri hak ediyor. Atif Khalil, hicrî ilk dört asırda telif edilen tasavvuf literatürünün neredeyse tamamını eserinde başarıyla kullanmış. Henüz Türkiye’de akademik çalışmalarda kullanıma pek girmeyen Hargûşî (ö. 406/1015-16), Sircânî (ö 470/1077) ya da Ebû Halef et-Taberî (ö. 470/1077 civarı) gibi müelliflerin az bilinen eserleri kavram okumalarına dâhil edilmiş. Batı dillerinde üretilen ilgili ikincil literatürden de geniş bir şekilde istifade edilmiş. Esere disiplinler arası bir bakış hakim. Dolayısıyla tasavvuf kaynaklarının yanı sıra dilbilim, tefsir, kelâm ve tarih kaynakları da ihmal edilmemiş.

Eserin amacı “tasavvufun erken döneminden tevbeyle dair farklı yaklaşımları gün yüzüne çıkarmak” şeklinde ifade edilmiş (2). Bu amaç doğrultusunda değerlendirildiğinde yazarın bu kitapla bunu gerçekleştirebildiği söylenmeli. Hatta biraz daha ötesinde eserin, tasavvufun teşekkül sürecini anlamada tevbe kavramının merkeziliğinden istifadeyle yeni bir imkân sağladığı da göz ardı edilemez. Tevbe, genel olarak tasavvufun ve özelde de teşekkül döneminin anlaşılması açısından kritik öneme sahip bir kavram. Nitekim ilerleyen süreçte haller ve makamlar tebeyyün ettikçe tevbenin tasavvufî eğitimdeki yeri daha net bir şekilde ortaya çıkıyor.

Eser iki ana kısım ve yedi bölümden müteşekkil. Kısa bir giriş mahiyetindeki ilk kısımda tevbenin etimolojik ve semantik arka planı, Izutsu’nun (ö. 1933) yöntemi kullanılarak Kur’an bağlamında ele alınıyor. İkinci bölümde kitabın ana konusu olan erken dönemde tevbeyle sûfîlerin getirdiği farklı yaklaşımlar inceleniyor. Bu kısımda tevbenin İslam-îçi bir ihtida olduğu, yani gafletten kurtulma anlamı üzerinde yoğunlaşıyor. Zira erken dönemde İbrahim b. Edhem (ö. 161/778) ya da Fudayl b. İyaz (ö. 187/803) örneklerinde olduğu gibi tevbe tasavvufa girişi sağlayan bir iç-ihtida anlamı kazanıyor. Bunun da hâtiften bir sesle, birinden duyulan beklenmedik, sıradan ama vurucu bir nasihat cümlesiyle ya da bir kimseden görülecek bir iyilik karşısında meydana gelebileceği menkıbelerden örneklerle gösteriliyor. Ar-

2 Ülkemizde yeni yayımlanan ve *câ’* (açlık) kavramına odaklanan şu eser de bu kavram çalışmalarına bir katkı olarak zikredilmeye değer: Sultan Adanır Salihoğlu, *Sufilerde Bir Nefs Terbiye Yöntemi Olarak Açlık* (İstanbul: Hayykitap, 2019). Örnek çalışmalar olarak ayrıca bk. Mahmud Esad Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları* (Ankara: OTTO Yayınları, 2017); Süleyman Derin, *Love in Sufism from Rabia to Ibn al-Farid* (İstanbul: İnsan Publications, 2008); Necdet Tosun, “İbn Arabî Öncesi Tasavvufta Halvet ve Uzlet” (Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1995).

dından haller ve makamlar bağlamında tevbenin nerede durduğunu tartışıyor yazar. Bu meyanda tevbenin unsurları, dereceleri ve diğer hal ve makamlarla irtibatı, özellikle hicrî dördüncü asırda yazılan ve önceki sûfilerin sözlerini derleyen rehber niteliğindeki kitaplar üzerinden izleniyor. Beşinci bölümde yazar, farklı yaklaşımlarını vurgulamak adına, erken dönemde tevbe üzerine söz söyleyen kurucu sûfiler arasından dört tanesini, yani Ebû Saîd el-Harrâz (ö. 286/899), Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) ve Ebû Bekir el-Vâsıtî'yi (ö. 324/936) seçerek tevbe üzerine müstakil bir risalesi bulunmayan bu isimlerin çeşitli kaynaklarda yer alan ilgili sözleri üzerinden bakış açılarını ortaya koymaya çalışıyor. Bu isimlerin hepsi de tasavvufun teşekkül döneminde hicrî üçüncü asrın sonlarında yaşamış, hemen hemen çağdaş sûfiler. Altıncı ve yedinci bölümlerde ise sırasıyla Muhâsibî (ö. 243/857) ve Ebû Tâlib el-Mekki'nin (ö. 386/996) tevbe görüşleri irdeleniyor. İlk bölümden buraya kadar ana hatlarıyla kronolojik bir seyir olduğunu söyleyebiliriz. Son bölümde Mekki'nin Gazzâlî (ö. 505/1111) üzerindeki tesirinden hareketle Gazzâlî'nin tevbe görüşüne de kısaca temas edilip erken dönemde tevbe okuması hicrî beşinci asra kadar getiriliyor. Nitekim girişte yazar bu çalışmasında hicrî üçüncü ve dördüncü asırlar yoğunluklu olmak üzere ikinci ve beşinci asırlar arasını ele aldığını zikretmişti (2).

Yazar ilk bölümde Kur'an'da tevbenin anlam dünyasına bakıyor, fakat bunu neden yaptığı tam temellendirilmiyor. Girişte kendisi de isteyen ilk bölümü okumadan doğrudan diğer bölüme geçebileceğini, ikinci bölümü anlamak için ilk bölümü okumanın elzem olmadığını söylüyor (10). Burası tasavvufun –özellikle kitabın da ele aldığı erken döneminde– bir fıkıh-ı bâtın olarak teşekkülünde tasavvufi bilginin sınırlarının Kur'an ve sünnetle çizilmiş olmasıyla ilişkilendirilebilirdi.³ Her ne kadar yazar giriş bölümünde, bu kısmı kitaba eklemesindeki amacının “pek çok sûfinin düşüncesindeki Kur'anî arka planı göstermek” (7) ya da ikinci bölümde “(tevbenin Kur'an'da hangi anlamlarda kullanıldığını tespit ederek) sûfi gelenekteki manasıyla bir karşılaştırma yapabilmek” (26) olduğunu ifade etse de bu ilişkinin biraz daha vurgulanmasının kitabın bütünlüğü açısından daha iyi olacağı kanaatindeyiz.

3 Cüneyd-i Bağdâdî'nin bu konudaki meşhur sözü sûfiler için uyulması gereken bir kılavuz olmuştur: “Bizim bu ilmimiz, Kitap ve sünnetle mukayyettir.” Bkz. Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Maruf Mustafa Zureyk (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asliyye, 2001), 431. Türkçe çevirisi: *Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1978), 104. Erken dönemde tasavvuf kavramlarının Kur'an'dan istinbatı hakkında bkz. Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 35-62. Tasavvufi bilginin imkânı ve Kur'an'la ilişkisine dair bir tartışma için bkz. Başer, *Şeriat ve Hakikat*, 213-216.

Yazar tevbe kavramının anlam dünyasını erken dönemde özellikle Harrâz, Sehl et-Tüsterî, Cüneyd-i Bağdâdî, Vâsıtî, Muhâsibî ve Ebû Tâlib el-Mekki üzerinden takip ediyor. Bu sûfiler tasavvufun kurucu isimleri arasında yer aldığından temsil kabiliyeti yüksek isimler. Tercihlerin isabetli olduğu, ilgili isimlerin sözlerine veya risalelerine yapılan atıflarla da açıkça ortaya çıkıyor. Bunların yanı sıra, satır aralarında tasavvufun sonraki dönemine yapılan atıflar ve Gazzâlî, İbnü'l-Arif (ö. 536/1141), İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), İbn Atâullah el-İskenderî (ö. 709/1309), Abdülganî en-Nâblusî (ö. 1143/1731) ya da İbn Acîbe (ö. 1224/1809) gibi seçkin isimlerin eserleriyle yapılan karşılaştırmalar meseleyi kavramak için rehberlik vazifesi görüyor. Böylece tevbe gibi anlatılması zor, psikolojik ve manevi boyutu yoğun bir kavram ustalıkla, sanki bi't-tecrübe aktarılmış oluyor.

Eserde not tercihinin dipnot yerine son nottan yana kullanılmış olması okuyucuyu biraz yoruyor. Çok sayıdaki not, kitabın sonunda yer aldığı için okurken müracaat zorlaşıyor. Bu, ilerisi için geliştirilebilecek bir nokta olarak zikredilebilir. Bunun yanı sıra, Khalil'in tevbe hakkındaki değerlendirmesini, diğer din ilimleriyle ilişki içerisinde bütüncül bir bağlamda izlemek isteyenler eserde yeterince bilgi bulamasa da Türkçe okurları, son dönemde yapılan bazı çalışmalardan istifadeyle bu eksikliği giderebilir durumda.⁴ Eserin zaman ve mekân bağlamını yakalamak gibi bir iddiası olmasa da, daha evvel Ahmet T. Karamustafa⁵ ya da Nile Green'in⁶ yaptığı gibi ikincil tarih kaynaklarının etkin kullanımıyla tartışmaya tarihi bir bağlam eklenebilirdi. Ayrıca, kavramın gelişiminde mekân bağlamının rolünün olup olmadığı tartışılabilirdi. Örneğin Bağdat tasavvufuyla Horasan melâmetiyyesi arasında tevbeye bakış noktasında anlamlı farklar olup olmadığı sorgulanabilirdi. Bu bağlamlar eksik kaldığı için kavramın tarihsel gelişimi, değişim ve dönüşümü takip edilemiyor. Eserde metin analizine yoğunlaşıldığından, tarihî bağlamda sosyo-kültürel ve siyasi boyutun ihmal edildiği de söylenebilir.

Yazarın İbnü'l-Arabî için kullandığı "İspanyol mistik (*Spanish mystic*)" tabirinin kulağa garip geldiğini eklemekten edemeyeceğiz (82). Endülüslü tanımlaması coğrafyaya atıf yaparken, İspanyol (ya da İspanyalı) biraz daha kimliğe işaret ediyor ki bu tarz bir tanımlamanın İbnü'l-Arabî için en iyi ihtimalle anakronistik olduğu söylenebilir. Zira İbnü'l-Arabî etnik olarak İspanyol olmadığı gibi doğduğu bölge

4 Örnek olarak bk. Ekrem Demirli, "Tasavvuf Araştırmalarında Dönemlendirme Sorunu: Din Bilimleri ile Metafizik Arasında Tasavvufun İlim Olma Mücadelesi," *Nazarîyat* 2/4 (2016): 1-29. Ayrıca bk. Başer, *Şeriat ve Hakikat*.

5 Bk. Ahmet T. Karamustafa, *Sufism: The Formative Period* (Edinburgh: Edinburgh University, 2007).

6 Bk. Nile Green, *Sufism: A Global History* (Oxford: Wiley-Blackwell, 2012).

döneminde İspanya olarak değil, Endülüs olarak anılıyordu. Dolayısıyla “Endülüslü Süfi” tabiri daha uygun düşebilirdi.

Eser teşekkül süreci araştırmaları için yol gösterici ve ön açıcı bir çalışma hüviyetine sahip. Metodolojik olarak da tasavvuf araştırmalarında kavram düzeyinde okumaların nasıl yapılabileceğini göstermesi açısından bir örneklik sunuyor. Tevbe gibi kritik bir kavramdan başlanarak fena-beka, aşk-muhabbet, sabır-şükür, velâ-yet-nübüvvet, akıl, kesb, niyet, rıza gibi kavramlar için benzer çalışmalar yapıldıkça teşekkül sürecine dair kavram haritası daha da netleşebilir. Bir başka açıdan ise eser, diğer İslam ilimleriyle karşılaştırmalı çalışmalar yapılması için tetikleyici olabilir. Bu eser özelinde, örneğin Sehl et-Tüsterî'nin tevbeyle ilgili görüşünden ötürü fakihlerin hükmüyle sürgün edilmesi ya da Cüneyd-i Bağdâdî gibi toplumsal kabul görmüş bir ismin dahi Gulâmu Halîl (ö. 275/888) hareketinden olumsuz etkilenmesi benzeri meseleler üzerinden; Başer'in kavramsallaştırmasıyla⁷ diğer İslam ilimleriyle “eleştiri, kriz ve uzlaşî” dönemlerinde tevbe kavramının nasıl dönüştüğü tartışılabilir. Bu bakımdan Khalil'in eseri, bu tarz çalışmalara öncülük edebilir.

7 Başer, *Şeriat ve Hakikat*, 31-40.